

УДК 82-1:929.6

Миненко Ю.

БАРОКОВА СИМВОЛКА ГЕРАЛЬДИЧНОЇ ПОЕЗІЇ

У статті розглядаються питання про барокові особливості явища української геральдичної поезії кінця XVI – XVII ст. Значну увагу приділено використанню символів у ній та їх значенню, що стало головним художнім засобом для вираження цнот шляхтича чи його роду.

In the article there is considered the question about particularities of baroque's phenomenon of Ukrainian heraldic poetry in the end of XVI – XVII centuries. Virtues of nobleman or his family mainly were expressed by means of using the symbols and their meaning.

Загалом проблемам українських творів епохи бароко у вітчизняному літературознавстві присвячено чимало праць. Проте багатство барокової спадщини є воістину невичерпним, знову і знову привертаючи увагу дослідників. Нам би хотілося у цій статті торкнутися корпусу емблематичних текстів згаданої епохи, зокрема геральдичної поезії.

Загалом посилена увага до алегорій, емблематики і символіки є суто бароковою рисою. Як зазначає Д. Наливайко, “посилений інтерес літератури бароко до емблематики витікає із властивого їй прагнення до наочності, причому не тільки до наочності візуальної, а й тієї, що призначалася для внутрішнього, “духовного зору” [4]. Суть емблематичної літератури полягала в предметній реалізації вторинних (переносних) значень, у прагненні представити абстрактні уявлення і поняття в зримій, предметно-наочній формі. Так виявляла себе характерна для бароко “алегоризуюча свідомість”, яка всюди шукала приховані співвідношення і відповідності, особливо ж між сферою абстрактного та наочно-предметного.

На відміну від звичайної емблематичної поезії (гравюра й епіграма до неї) геральдичні вірші за гравюру мали герби певного

роду, символічне тлумачення яких дозволяло автору показати всі чесноти і достоїнства власників гербів.

Попри досить широку увагу до цих текстів, дослідники по-різному визначають генезу і жанр геральдичної поезії. Так, Д. Чижевський, наголошуючи на здебільшого духовному характері нашої літератури як на особливій характеристиці українського бароко, виділяв “гербовну поезію як галузь світської емблематичної поезії”. “Це – вірші до гербів тих осіб, міст та вельможних родів, якими так часто прикрашені українські стародруки [8]. Чижевський наголошує, що незважаючи на таку класифікацію, “гербові вірші мають на Україні значно старшу традицію, аніж звичайні емблематичні. Герби яко емблеми зустріваємо вже на початку емблематики в часи Ренесансу, а найрізноманітніші спроби зв’язати витовмачення гербів з емблемами знайдемо на Заході з самих початків геральдики” [8].

Ці висновки в польському літературознавстві були продовжені Я. Пельцом. Відомий польський науковець виводить генезу емблеми як такої, якій властива метафоричність, бачення світу крізь призму прихованих речей, саме з середньовічної геральдики, що підтверджує давнє походження геральдичних текстів. Емблема за Янушем Пельцом постає на стику пластичного мистецтва і мистецтва слова, це власне втілення рівноваги семантики образу і семантики слова [9].

Цілком суголосні думкам Д. Чижевського паралелі знаходимо і в Л. Ушкалова. “Українська емблематична поезія розвивалася здебільшого на ґрунті церковно-релігійному. Коли ж ідеться про світське письменство, то за найповажніший її ґатунок слід уважати поезію геральдичну. Виникнувши ще в другій половині XVI століття, геральдична поезія набуває в Україні особливого розмаху якраз під добу бароко” [7].

Дещо інакше визначав жанр геральдичної поезії В. Кречотень. При розгляді жанрових форм тодішньої поезії він враховує позалітературне, прикладне, етикетне призначення віршових творів, і відповідно “форми їх реалізації, публікації, доведення до сприймача, так би мовити, форми їх провадження”. “Геральдичні епіграми загалом є звичайним для XVII ст. елементом прикнижного реквізиту. Це – різновид емблематичних віршів. Як і кожна емблема,

геральдична композиція має три частини: заголовок, малюнок і пояснювальну епіграму. У геральдичних емблемах та малюнках зображено герби аристократичних родів, конкретних представників цих родів, міст, установ. Заголовки, як правило, вказують, кому герб належить. Епіграма коментує герб, даючи панегіричну характеристику його носію в подяку за допомогу при створенні книжки... Зміст епіграми зводиться до панегіричного оспівування чеснот гербоносія через перелік чи тлумачення атрибутів герба” [3]. Геральдичні епіграми були здебільшого анонімні, але в їх авторстві не важко запідозрити діячів, причетних до появи відповідних видань. Крекотень же опублікував і найбільш повне в новий час зібрання геральдичних текстів.

З даної характеристики жанру геральдичної поезії можемо зробити висновок про її синтетичний характер: вона є емблематичною за формою і панегіричною за змістом. Так, в емблемі поєднуються графічний образ, ритмомелодійний малюнок, епіграф та прозовий текст. Це візуалізує, театралізує мистецтво бароко, створюється власний художній світ тексту. В одне естетичне ціле поєднуються текст і зовнішня зорова форма, тож твори такого жанрового різновиду давньої української поезії можна кваліфікувати як “зриму метафору”, в якій слово і зображення вступають у складні взаємодії.

Геральдична поезія була широко розповсюдженою у тогочасній Україні, поява таких текстів була зумовлена насамперед прагматичними причинами, адже кінець XVII ст. був часом, коли козацька старшина дала собі нову “едицію” українського шляхетства. “Ознакою належності до шляхетського стану вважався герб, яким стверджувались клейноди, здобуті, як правило, подвигами на полі бою. Відомо, що військові геральдичні елементи зображувалися на європейській зброї з XII ст., а лицарські герби з’явилися в XIV столітті. Культ клейноду старанно передавала хронікарська традиція, натомість його символіка слугувала за живильне джерело для синтетичного жанру геральдичної поезії” [5].

Як свідчать історики, в Україні, де рідко який стародрук виходив без віршів на герб, панувала справжня “гербоманія”. Проте, на жаль, не маємо відомостей про надрукування українського гербовника в київській або чернігівській друкарні. Ймовірно, такі книги друкувалися для потреб шляхетських родів Гетьманської

України, проте виходили вони мізерними накладками й у бурхливі часи не мали шансів зберегтися. Потреба у цих виданнях також задовольнялася подібними гербовниками, масово друкованими в Речі Посполитій, до яких вписувалися клейноди українського і білоруського знатних родів [5].

Поклала початок української друкованої геральдичної поезії “Похвала на герб князів Острозьких” (1581) Герасима Смотрицького, вміщена в “Острозькій Біблії”. Прикметно, що цей вірш вважається і найраннішим зразком українського книжного віршування, тобто першою поезією українською мовою.

За завдання українська геральдична поезія ставила насамперед витлумачення усього, що ми бачимо на гербі (“клейноді”), як емблему певних чеснот тієї особи, якій присвячено видання та вірш або ж усього роду цієї особи. На початку розвитку української геральдичної поезії зустрічаємо здебільшого досить загальні та постійні формули (приміром, постійна рима “клейноти-цноти”). З часом традиційного змісту стає замало. До того ж в українських гербах досить частими є доволі складні й мало зрозумілі геометричні фігури: відштовхуючись від них, фантазія автора віршів має змогу подати неочікуване, інколи сенсаційне тлумачення. Загалом така довільність у трактуванні автором емблеми вірша є прикметною особливістю геральдичної поезії.

На відміну від звичайних зразків емблематичної поезії, клейнод у геральдичній поезії обов’язково має хоч би згадуватись, власне, це є основа такого вірша. Часто зустрічаємо у геральдичних поезіях “додатки” до самого тлумачення герба – побажання особі, місту або роду, яким присвячені вірші, всього найкращого в цьому та майбутньому житті.

Не всі вірші з академічного видання, упорядкованого В. Кречетом, мають зображення герба, описаного в тексті, не завжди до нас доходила графічна частина твору, проте те, що дійшло, подає нам дуже цікаві приклади. Як от, приміром вірш “На старожитный герб их милостей панов Проскуров-Суцанских”:

*Старожитный Проскуров-Суцанских дом в бою
Отважным завше славный и славный в покою.
Приличне ся клейнотом таким выхваляет,
Котрый и стрѣлу з земли, и крест з неба мает.*

*Бо мужство и побожность тут гнѢздо увили;
Бы ими Суцанскіи завше ся цитили (пишалися – Ю.М.)
Щитяться: юж и небо их цноту познало,
Тым же гербом своего стрѢлца даровало.
О найщасливіиший доме, з такого приміоту:
И зодіак ся тѢшит з Суцанских клейноту.*

На гербі роду у пишному обрамленні зображена стріла, посередині перехрещена, що утворює таким чином хрест. З правого боку хреста донизу відходить витончений завиток, що символізує гніздо.

Хрест є чи не найпоширенішим символом в українській геральдичній поезії, адже цей знак за герб взяв сам Христос у кривавій потребі. Відповідно цей символ означав втілення найбільших чеснот. Був він, звісно, і своєрідним оберегом, захисником, свідченням того, що нічого цьому роду не загрожує.

Стріла ж здавна означала проникнення світла і любові, як людської, так і божественної. Графічно стріла представляє енергію, цілеспрямований порядок та подолання простору [2]. У даному вірші стріла, на відміну від хреста, який символізує підтримку небесних сил, означає ще й зв'язок із земним, рід Проскуров-Суцанских перебуває, отже, у повній гармонії (“Котрый и стрѢлу з земли, и крест з неба має”).

Великого поширення серед авторів геральдичних текстів набув і символ гнізда, яке утворене тут з “мужності і побожності”. Однак тут доцільніше, очевидно, говорити про образ, а не про символ. Загалом питання про співвідношення між двома цими термінами є доволі складним. У геральдичній поезії гніздо було швидше просто красивою метафорою, аніж символом з якимось більш-менш чітким значенням.

При такому методологічному підході до аналізу цих текстів слід пам'ятати, що особливістю геральдичних віршів було відносно вільне тлумачення символіки шляхетських “клейнодів”: сонць, зірок, місяців, корон, хрестів, мечів, стріл, списів тощо. У гербах вони зазвичай засвідчували позитивні якості їх власників, що цілком відповідає панегіричному змісту тексту. Серед усіх можливих найчастіше малося на увазі те значення символу, яке він набув у християнстві, що пояснюється загалом переважно духовним спря-

муванням усього українського літературного бароко.

Частими в аналізованих поезіях є і образи античної міфології, імена яких нерідко зазнавали перекручень (“Антиох”, “Юно”, “Апольіо”, “Харитес”). Така міфологічність, очевидно, мала свідчити про давнє коріння і вагомість оспівуваної постаті та її героїчних справ. Особливої популярності набув символ Марса, Марсової справи. У символіці Марс є вічним втіленням необхідності кровопролиття, що проявляється у всіх законах космосу. Саме цьому богу поклонялися римські землероби для отримання багатого врожаю. Атрибутом Марса завжди була зброя, найчастіше меч [6]. Саме бойову славу власника герба і підкреслювала в геральдичній поезії згадка про Марса, як от, приміром, у вірші на клейнот княжат Корибутов-Вишневецьких:

*Тут єст Луна, ту Кресты, ту Марсова справа:
О значна савроматов з Вышневецких слава!*

Для підсилення героїчної величі Вишневецьких тут маємо згадку про популярний у добу бароко савроматський (сарматський) міф, згідно з яким Сарматія (сармати за часів античності мешкали у Північному Причорномор’ї) усталено розглядалася як попередниця Речі Посполитої. Таким чином сарматизм в Україні був своєрідним запереченням православною традицією церковної унії.

Ще одним популярним зображенням був символ вола (або ж буйвола). Загалом віл є однозначно позитивним символом. У Греції і Римі віл був атрибутом землеробства і закладання основ. У християнстві віл втілював самопожертву Ісуса Христа, це також емблема святого Луки і духовенства загалом. Віл втілює дух терпіння, покірності і самопожертви. Тож не дивно, що епіграма “На старожитный герб их милостей панов Могилов” використовує саме цей символ:

*Дом Могилов назвати могу зодіаком,
Кгда ся звЪриним щитит ов БаволЪм знаком,
Назову и небом той дом, кгда ся звЪздою,
Приоздобляет веспол (разом – Ю.М.) солнцем и луною,
Там на рогах БаволЪх сияет корона,
Бо там церкви єст слава, честь и оборона.*

Дім панів Могил автор оцінює так високо, що готовий назвати його небом – символом вищості, владних повноважень, духовного просвітлення і вознесіння.

Символи місяця, зірок і сонця теж часто зустрічаються в геральдичних текстах. Навряд чи їх значення між собою дуже відрізнялося, вони використовувалися як джерела світла, символи життєвої сили, пристрасті, хоробрості, також підкреслювали знання та інтелект шляхтича. Сонце є джерелом вищих цінностей, а також емблемою величі та блиску.

У цьому ж контексті слід згадати і про символіку корони, знак якої широко використовувався як ознака підкреслення високого становища, обраності, знак влади. У християнстві ж корона символізувала духовне просвітлення і вічне життя. Дотичною до цього значення була і метафора вінця:

*ВЪнец кос и цнот вЪнец пастырскій вЪнчаєт
Третій вЪчности вЪнец в небЪ пастыр маєт.*

(“На старожитный и славный герб их милостей панов Желиборских”)

Дослідники відзначають, що коли на початках гербового віршування ми зустрічаємо найчастіше традиційні формули, то пізніше вже неможливо було просто переписувати чи переспівувати ті самі вірші по відношенню до іншої особи. У своєму прагненні до оригінальності автори вдавалися до дуже несподіваних стилістичних засобів. Як от прийом риторичних запитань у вірші на клейнот Святополків-Четвертинських:

*Кто інфулу княжачую дал той то Погони?
Она ли Четвертинским? Чили теж ей они?
Єсли небесный жолнЪр тот строй принесл з неба?
З небес даров Четвертенци, годны, вЪдат треба,
Они в заснуг в отчизнЪ бы короновили;
Значніє снатъ заслуги, кгда, інфулу взяли.*

Засобом увиразнення епітетів у геральдичній поезії стало й активне використання кольористики. Окрім вже традиційного золотого кольору (а герби шляхетних родів та їх власники не могли характеризуватися інакше, як “луносвітлий”, “ясне освенцоні”,

“пресвітлі” тощо), ознакою шляхетності був також пурпуровий колір. Поле битви героя з ворогами нерідко називалося червоним, він вказував не лише на криваву битву, а й був алюзією на розп’яття Ісуса Христа.

*Врагов церкви отчизны косы подтынают,
Вовчки волками ся враги называют.
Для того косы тьи сут в червоном полю
Обляно кровю врагов громячи сваволю.*

(“На старожитный клейнот их милостей панов Желиборских”)

Вовк, втілюючи жорстокість і лукавість, є символом злого начала (у християнстві диявола і ересі), тож не дивно, що саме в образі вовка автори геральдичних віршів зображували ворогів православної церкви, яких зацний лицар підтинає косою, перемагаючи їх сваволю.

З часом, очевидно, геральдична поезія стала настільки поширено, що перетворилася на певну моду. Тож автор цієї анонімної епіграми не знайшов нічого оригінальнішого, як, використавши прийом протиставлення, антитези, висловитися цілком просто:

*Обыкоша издавна люде именити
Различныя печати в родѢх своїх мѢти.
Кто звѢром, кто птенцем дом свой печатлѢет,
Кто мечем, кто стрѢлою, кто солнцем свѢтлѢет,
А Лазар Баранович сим славится словом:
“Не хвалюся”, точію (тільки) о крестѢ Христовом.*

Написані геральдичні поезії були, як правило, 13-складовим розміром.

Отже, геральдичною прийнято називати один з родів емблематичної поезії, яка водночас мала панегіричний зміст і була присвячена гербовим знакам знатних родів. Одним з головних поетичних засобів вираження чеснот героя була багата символіка, що цілком відповідало духу епохи бароко. Однак вже з першої половини XVIII століття цей оригінальний поетичний жанр починає занепадати, що, очевидно, пов’язано з поступовою втратою Україною державності і відповідно занепадом шляхетської традиції.

Література

1. Геральдичні вірші // Українська поезія. Середина XVII ст. – К., 1992. – С. 49-61.
2. Керлот Хуан Едуардо Словар символів. – М., 1994. – 608 с.
3. Кречотень В.І. Українська книжна поезія середини XVII ст. // Українська поезія. Середина XVII ст. – К., 1992. – С. 5-23.
4. Наливайко Д. Українське літературне бароко в європейському контексті // Українське літературне бароко. – К., 1987. – С. 66.
5. Радишевський Р.П., Свербигуз В.Б. Шляхетські цноти гетьмана Мазери // Радишевський Р.П., Свербигуз В.Б. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 2006. – С. 175.
6. Тресиддер Дж. Словар символів / Пер. С англ. С. Палько. – М., 1999. – 448 с.
7. Ушкалов Л. В. Ідеї та форми української барокової поезії // Ушкалов Л. Есеї про українське бароко. – К., 2006. – С. 20-66.
8. Чижевський Д. Українське літературне бароко. – К., 2003. – С. 189-243.
9. Janusz Pelc, *Obraz-słowo-znak*. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1973. – 280 S.